

Hanbeli Düşüncenin Aklileşme Sürecinde
İbn Akıl'in Eş'arîlik Eleştirisi
The Asharism Critique of Ibn-akîl in the Process of
Rationalization of Hanbeli Thought

Mehmet Sever

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kalam ve İslam
Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Bayburt / Türkiye
PhD., Bayburt University Faculty of Divinity, Department of History of
Kalam and Islamic Sects, Bayburt / Turkey
msever@bayburt.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-6385-6576

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Mehmet Sever, "Hanbeli Düşüncenin Aklileşme Sürecinde
İbn Akıl'in Eş'arîlik Eleştirisi, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat*
Fakültesi Dergisi, 10 (Güz) 2019) : 99-122

Öz

İslam mezhepleri içerisinde geleneksel düşüncenin en önemli temsilcilerinden kabul edilen Hanbelîlik, akli istidlâllere karşı mesafeli duruşu ile bilinmektedir. Buna rağmen, tarihsel şartların etkisi ve bazı temsilcilerinin ortaya koymuş olduğu yaklaşımlar ile mezhep içinde aklıleşme eğilimleri görülmektedir. Bununla birlikte, belli dönemlerde mezhebin kimliğini oluşturan temel konuların yorumlanmasında ortaya çıkan bu eğilimler, mezhep içi tartışmalara da sebep olmuştur. Bu bağlamda İbn' Akil, Hanbelî düşüncede aklıleşme sürecini başlatan önemli düşünürlerden biri olarak kabul edilmektedir. Yetişme döneminde farklı mezheplere mensup âlimlerden ders almış olması, onun bu yaklaşımında etkili olmuştur. Buna rağmen İbn 'Akil, Hanbelî düşüncenin şekillenmesinde önem taşıyan konularda geleneksel tepki ve yaklaşımlar sergilemiştir.

Hanbelî geleneğin oluşumunda *Halku'l-Kur'an* meselesi hayati bir konumda bulunmaktadır. Bu konu, Ahmed b. Hanbel'in karizmatik otoritesinin ortaya çıkmasında ve daha sonraki süreçte mezhebin teşekkülünde belirgin bir faktör olmuştur. Aynı şekilde Sünnî düşüncenin içinde konu hakkındaki çeşitli yorumlar, zamanla farklılaşmanın da temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda İbn 'Akil, her ne kadar akli metotları fıkıh ve kalam gibi ilim dallarında kullanmış olsa da aynı yöntemi benimsemiş olan Eş'arî düşüncüyü, özellikle Kur'an'ın yapısına dair görüşlerinden dolayı eleştirmiştir. Bu sebepten dolayı, İbn 'Akil'in eleştirileri, Hanbelî düşüncenin aklıleşme sürecinin yönünü tespit edebileceğimiz özellikler göstermektedir. Bununla birlikte onun bu yaklaşımı, tarihsel süreçte Hanbelî ve Eş'arî ilişkilerinin on birinci yüzyıl Bağdat'ındaki seyrini görebileceğimiz önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn' Akil, Halk'ul-Kur'an, Hanbelîlik, Eş'arîlik, Eleştiri.

Abstract

Hanbalism, which is accepted as one of the most important representatives of traditional thought among Islamic sects, is known for its distant stance against rational deduction. Nevertheless, there is a tendency to rationalize within the sect with the influence of historical conditions and the approaches put forward by some representatives. However, these tendencies that emerged in the interpretation of the fundamental issues constituting the identity of the sect in certain periods have also caused intra-sectarian discussions. In this context, Ibn-'Akil is considered as one of the important thinkers who initiated the process of rationalization in Hanbali thought. The fact that he took lessons from the scholars of different sects during his education was effective in his approach. Nevertheless, Ibn 'Akil exhibited traditional reactions and approaches on issues that are important in shaping Hanbali thought.

In the formation of the Hanbali tradition, the problem of *Halku'l-Qur'an* is very important. This problem was an important factor in the emergence of Ahmed b. Hanbal's charismatic authority and later in the formation of the sect. In the same way, various interpretations on the subject within Sunni thought formed the basis of differentiation over time. In this context, although Ibn 'Akil used rational methods in the branches of Islamic sciences such as fiqh and kalam, he criticized Ashshari thought, which adopted the same method, especially for its views on the structure of the Qur'an. For this reason, the criticisms of Ibn-'Akil have a characteristic in which we can determine the direction of the rationalization process of Hanbali thought. At the same time, his approach is an important source in which we can see the course of Hanbali and Ashshari relations within the historical process in Baghdad in the eleventh century.

Keywords: Ibn' Akil, Halk'ul-Qur'an, Hanbalism, Asharism, Criticism.

1. GİRİŞ

Hz. Peygamber sonrası dönemde İslam toplumunda gerek siyasi, gerekse dini alanda birçok tartışma meydana gelmiştir. Bu tartışmaların kökenlerine dair yapılan izahlara yön veren görüş, kişilerin kendi dini, mezhebi kimlikleri ve toplumsal konumları olmuştur. İslam düşünce tarihinde görülen en önemli ihtilaflardan biri de Kelamı-ı İlahinin yapısına dair olan tartışmalardır. Ortaya çıktığı ilk günden bugüne kadar her zaman canlılığını koruyan bu tartışma, toplumun her kesimini etkilemiş, sonuçları açısından İslam düşünce tarihinde önemli bir yer tutmuştur.¹

Hz. Peygamberin vefatından bir buçuk asır sonra, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddia etmesi neticesinde öldürülen Ca'd b. Dirhem (ö.124/742), kendisinden sonra siyasi otoritenin de dâhil olacağı birçok olayın ve tartışmanın odak noktası oldu. Ca'd b. Dirhem öldükten sonra onun görüşlerini devam ettiren Cehm b. Safvan (ö.128/746) döneminde bu görüş daha fazla taraftar bulmuş olsa da toplumsal ve siyasal iktidarın genel eğilimi sebebiyle Cehm b. Safvan'da öldürülmüştür.² Cehm b. Safvan öldükten sonra Bişr el-Merisi'ye kadar açıktan bu konuyu tartışan kimse olmamıştır. Bişr el-Merisi (ö.218/833) sözlü olduğu kadar, yazılı olarak da *Halku'l-Kur'an* görüşünü savunmuş ve insanların bu görüşe katılmalarını sağlamak için çalışmalar yapmıştır.³ Bu tartışmalar ilim adamları arasında sürmeye devam etmekte iken Abbasi Halifeleri Me'mun (813-833), el-Mutasım (833-842) ve Vâsık (842-847) dönemlerinde *Halku'l-Kur'an* görüşü resmi mezhep haline gelmiş, böylece Mu'tezile siyasi desteği de arkasına alan bu görüş, siyasal iktidarın dini bir söylem üzerinden kendi politikalarının test edildiği bir sürece dönüşmüştür.⁴ Bu dönemde birçok kişi "Haşviyye"⁵ ya da "Müşebbihe-Mücessime" gibi ithamlarla sorgulanmış, takibe uğramıştır. Bu politika gereği *Halku'l-Kur'an* görüşünü benimsemeyenler siyasi suç işlemiş kabul edilerek hapis ve idam cezalarına mahkûm edilmişlerdir. Bu tartışmalar çerçevesinde Mihne döneminde baskılara maruz kalmış önemli âlimlerden biri de Ahmed b. Hanbel'dir (ö. 241/855).⁶ Baskılara karşı direnen

¹ Abdulfettah Ebû Ğudde, *Meseletü Halkı'l-Kur'an* (Beyrut: Mektebetü Matbûâtü'l-İslamiyye, t.y.), 5; Sadeddin Mesud b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, (İstanbul: Eser Kitabevi, 1966), 15; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997).

² Ebû Ğudde, *Meseletü Halkı'l-Kur'an*, 6.

³ İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-edille fi uşûli'd-dîn* (Kahire: Mektebetü's-Sikâfe ed-Diniyye, 2009), 53; Sadeddin Mesud b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâşid* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 3: 106; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 15; İbrahim el-Lekânî, *'Umdetü'l-Murîd li Cevhereti't-Tevhîd*, 1. Bs (Ürdün: Dârü'n-Nûr, 2016), 1: 452; Sinan Öge, *İlahi Kelamın Yapısı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 13.

⁴ İslami ilimlere değişik cihetlerden katkısı olan Mihne sürecinin bir değerlendirmesi için bk. M. Mahfuz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012).

⁵ Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka planı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 59-64; Metin Yurdagüç, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997).

⁶ Takıyyuddin Abdülğani el-Makdisi, *Mihnetü'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Cize: Dârü'l-Hicr, 1987), 5.

ve *Halku'l-Kur'an* düşüncesini kabul etmeyen Ahmed b. Hanbel daha sonraki dönemde olayların odak noktası olmuştur.⁷ Mihne sürecinden sonra Ehl-i Hadis'in önderi durumuna gelen Ahmed b. Hanbel, başta Cehmiyye, Mu'tezile, Ehl-i Rey, Zenâdika olmak üzere İslam mezhepleri hakkında birçok reddiye yazmış ve kendisinden sonraki takipçileri tarafından temsil edilecek itikadi yapılanmayı ve özellikle Hanbelî itikad sisteminin temellerini atmıştır.⁸ Kendisinden sonraki dönemde yaşayan birçok Hanbelî âlim de aynı şekilde Cehmiyye, Mu'tezile ve diğer mezhepler hakkında reddiyeler yazmaya devam etmişlerdir. Hanbelî olan âlimlerin reddiye yazdığı ve görüşlerini tenkit ettiği gruba Eş'arîler de dâhil olmuştur.⁹ Ebu'l Hasan Eş'arî Mu'tezile mezhebinden döndükten sonra Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini benimsediğini ilan etmiş¹⁰ olsa da tenkid edilmekten kurtulamamış, kendisinde itizali düşünce izlerinin hala var olduğu iddia edilmiştir.¹¹ Zamanla Ehl-i Hadis ve Hanbelî düşünce temsilcilerinin mücadele ettiği bir grup da Eş'arîler olmuş, bu tartışmalar ilmi boyutun yanında sosyal hadiselere yol açmış ve siyasi kovuşturmalara neden olmuştur.¹² Hanbelî ve Eş'arîler arasında birçok konuda tartışmalar olsa da bu çalışmada, Hanbelî düşüncede aklîleşme sürecinin temsilcilerinden sayılabilecek İbn 'Akîl'i (ö.513/1119) ve onun Eş'arîlere olan tenkitlerini kelam-ı ilahi tartışmaları bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2. Ebu'l Vefa İbn 'Akîl ve Hayatı

Hanbeli düşünce içerisinde akılcılığı öne çıkaran ve Hanbeli usul çalışmalarında kendisinden sonraki dönemde etkili olan ve tam ismi Ali b. 'Akîl b. Muhammed b. 'Akîl b. Ahmed olan İbn 'Akîl, 431/1040 tarihinde Bağdat'ta doğmuştur. Ailesinin sosyo-kültürel çevresinden hareketle eğitiminin ilk dönemlerinde ailesinin de mensup olduğu Hanefi mezhebi üzerine almıştır.¹³ Bundan dolayı olsa gerek yetişme döneminde Bağdat'ta itikadi ve fikhî görüşleri farklı olan birçok âlimin ders halkalarına katılmıştır. Kendi ifadesine göre ders aldığı hocaların sayısı yirmi üç olup bunların sadece bir kaçı Hanbelî'dir. Bu ilim halkalarında başta Arap edebiyatı olmak üzere, tefsir, hadis, usûl-i fikh, fıkıh ve kelam alanında derslere devam etmiştir. Bu dönemde özellikle kelam ve tasavvuftan çok etkilenmiş olduğu bilinmektedir. Kendilerinden ilim tahsil ettiği ve kimi zaman gizlice derslerine devam ederek kendilerinden etkilendiği hocaları arasında bir Mutezilî olan İbnü'l-

⁷ Muhyettin İğde, *Siyasi İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 32.

⁸ Ahmed İbn Hanbel, *er-Redd ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fi Mâ Şekke Fîhi Min Müteşabihi'l-Kur'an ve Teevvelethü Ala Çayri Te'vilihi* (Kuveyt: Mektebetü Ğaras, 2005).

⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *er-Risâletü'l-Vâziha fi'r- Redd ale'l-Eşâire*, 2 c. (Riyad: Mecmûatü't-Tuhaf en-Nefâis, 1999).

¹⁰ Ebu'l-Hasen Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1975), 5.

¹¹ Ahmet Saim Kılavuz, "Berbehârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1992), 5: 476.

¹² Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İz, 2007), 286.

¹³ İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabaĳâti'l-Ħanâbile* (Riyad, 2005), 1: 321.

Velîd ve İbnü't-Tebbân, fıkhıta Hanbeli düşüncenin en önemli teorisyenlerinden Kâdı Ebu Ya'la el-Ferra (ö. 458/1066), tasavvufta ise Ebû Mansur el-Attâr (ö.368) ve Eş'ari kelamın önemli simalarından İmam Cüveynî (ö. 478/1085) ve İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) zikredilebilir.¹⁴ Bu bağlamda İbn 'Akîl, çok geniş bir ilim havuzundan beslenen bir düşünce yapısına sahip olduğu için bazı görüşleri kendi mezhebine bağlı âlimler tarafından da tenkit edilmiş, itizali düşünceleri olduğu ileri sürülmüştür.¹⁵ Bu iddiadan dolayı İbn 'Akîl, hayatının sonlarına doğru tenkit konusu olan görüşlerinden tövbe ettiğini deklare etmek durumunda kalmıştır. İbn 'Akîl'i bu görüşlerinden dolayı eleştirenler arasında en önemli Hanbelî usul ve kelimacılarında kabul edilen İbn Kudâme el-Makdisî'nin (ö.620/1223) olması bu iddiayı ayrıca önemli kılmaktadır. İbn Kudâme, *Tahrîmü'n-Nazar fî Kütübi'l-Kelam*¹⁶ adlı eserinde, eleştirilerini, *Halku'l-Kuran* fikrinin savunmuş olan Mu'tezile ve taraftarlarına değil, Hanbelî olduğu halde görüşlerinden dönmeyen ya da görüşlerinde hala itizali fikirlerin etkili olduğunu düşündüğü İbn 'Akîl'e yöneltmiştir. İbn Kudame'ye göre İbn 'Akîl, öğrenim çağında kendilerinden ilim tahsil ettiği Mu'tezilî hocalarının etkisinden kurtulamamıştır. Her ne kadar kendisi tıpkı Ebu'l-Hasan Eş'arî (ö. 324/935-36) gibi itizalî düşüncelerden döndüğünü söylese de bu doğru değildir. Zira ona göre, İbn 'Akîl'in "*kitaplarında, tövbe ettiğini ilan etmiş olduğu hususlarda hâlâ sünnete muhalif görüşler bulunmaktadır.*"¹⁷ Bu görüşlerinden dolayı dönemin önde gelen Hanbelî âlimlerinden Kelvâzânî ve Şerif Ebû Cafer tarafından hakkında zındıklık fetvası verilmiştir.¹⁸ Halifenin huzurunda sorgulandıktan sonra Hallâc-ı Mansur hakkındaki görüşünden¹⁹ döndüğünü beyan etmesi üzerine tekrar halk arasına çıkmaya başlamıştır. Hanbelî düşünce içerisindeki etkileri daha sonraki dönemlerde gözüken İbn 'Akîl, 513/1119 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş, Ahmed b. Hanbelî'nin kabri yanına defnedilmiştir. Buna rağmen yine bazı Hanbelîler'in saldırısına uğramaktan kurtulamamıştır.²⁰

Hanbelî gelenek içinde İbn 'Akîl, Hanbelî olmasında büyük etkisi olan hocası Ebû Ya'la'nın vefatından sonra Mansur Camii'nde ders vermeye başlamıştır. Yaşadığı tartışmalar, daha çok bu eğitim döneminde ortaya çıkmıştır. Bu noktada İbn 'Akîl'in görüşlerini, bu dersler esnasında kendisine sorulan soruları ve bunların cevaplarını, tartışmalar da bulunduğu kişileri ve

¹⁴ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 316; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2008), 6: 58; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû'l-Vefâ İbn Akîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999).

¹⁵ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 322; Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 73.

¹⁶ Muvaqqaddin İbn Kudâme, *Tahrîmü'n-Nazar fî Kütübi Ehli'l-Kelam* (London, 1962).

¹⁷ İbn Kudame, *Tahrîmü'n-Nazar fî Kütübi Ehli'l-Kelam*, 5.

¹⁸ İbn Kudame, *Tahrîmü'n-Nazar fî Kütübi Ehli'l-Kelam*, 4.

¹⁹ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 323.

²⁰ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 322.

görüşlerini kendi eseri olan ancak günümüze az bir kısmı intikal eden *el-Fünûn*'da²¹ görmek mümkündür.²² Dönemin ilim meclislerinde ve özellikle Nizamiye medreselerinde yapmış olduğu tartışmaları bu eserinde ortaya koyması ileride inceleyeceğimiz eleştirilerin hangi ortamda yaşandığını ve onun kimlerle tartışmış olabileceğinin bilinmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu bağlamda İbn 'Akîl bir Hanbelî olarak kendi düşüncesinde olmayan kişi ve gruplara karşı elbette ilmi bir takım tenkitlerde bulunmuştur. İbn 'Akîl'in tenkit ettiği gruplardan birisi de, Ebu'l-Hasan Eş'arî'nin Ehli Sünnet âlimlerinden olduğuna dair bir komisyonca hazırlanan fetva da imzası olmasına rağmen, Eş'ariler olmuştur.²³

3. İbn 'Akîl'in Görüşleri ve Eserleri

İbn 'Akîl'in kendi dönemi ve sonrasında Hanbelî düşünce üzerinde etkileri olmuştur. Özellikle aklîleşme sürecinde tesirleri zikredilen²⁴ İbn 'Akîl'in bazı görüşlerini zikretmek, genel düşünceyi yansıtmaya bakımından önemlidir.

İslam düşüncesinde *Selefiyye* olarak isimlendirilen ve kendilerini *Selefiyye* olarak tanımlayan grup içerisinde Hanbelî düşünce ve temsilcileri önemli bir yer tutar. Bu düşünce ekollerine göre aklın müteşabih ayetleri anlamada bir etkinliği yoktur. Müteşabih ayetleri anlamada aklî yöntemlerden biri olan tevil geçerli değildir. Kendisi de bir Hanbelî olan İbn 'Akîl, dâhil olduğu Hanbelî düşüncenin içerisinde teville başvurmak ve kullanmak suretiyle kelamî yöntemi benimsemiş meşhur bir âlimdir. Zira selef de bazı sıfatları tevil etmişlerdir. Bazen selefi bazen de kelamî yöntemi benimseyen İbn 'Akîl, bundan dolayı kelamcılar ve Selefiler arasında kalmış, her iki grubun tenkitlerinin hedefinde olmuştur. Bu bağlamda gelenekçi tavrı benimsemiş Hanbelî düşüncede İbn 'Akîl, geçmiş âlimlerin görüşlerini olduğu gibi taklit etmeyi eleştirmiş, dini konularda aklî yöntemlerin kullanılması gerektiğini savunmuştur. Hatta teşbih ve tecsîm ifade eden âhad haberlerin akıl ile tevil edilmesi gerektiğini savunmuş; Âlemin yaratılmış olduğunu imkân ve hudûs delilleri ile ispatlamaya çalışmıştır. Bununla birlikte, nassların anlaşılması hususunda avamın/halkın, nassların zahiri manalarına sarılmaları gerektiğini, çünkü onların aklî kabiliyetlerinin ancak nassların bu yönünü anlamaya yeterli olduğunu savunmuştur. Kelamî düşüncenin Hanbelîler arasında yayılmasında büyük pay sahibi olan İbn 'Akîl, kendisinden sonra Ebu'l-Ferec el-Cevzî tarafından temsil edilen bir kolun oluşmasına vesile olmuştur.²⁵

²¹ Ebu'l-Vefâ İbn Akîl, *Kitâbü'l-fünûn* (Boston, 1969).

²² el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 324.

²³ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, 309.

²⁴ İbn Akîl ve görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bk. George Makdisi, *Ibn 'Aqil: Religion and Culture in Classical Islam*, 1 edition (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997).

²⁵ Yavuz, "Ebu'l-Vefâ İbn Akîl", 19: 302-303.

İbn 'Akîl, usûl-i fıkha dair eserde yazmış olduğu “*el-Vâzih*” ve diğer mezhep mensupları ile olan tartışmaların nasıl yapılması gerektiğine dair yöntem ve kuralları anlattığı *Kitâbü'l-Cedel* adlı eserinde görüşlerini dile getirmiştir. İbn 'Akîl'e göre Kur'an ve Sünnet'ten hüküm çıkarırken sırasıyla nas, zâhir ve umum kurallarına uyulur. İcmâ'nın geçerli olabilmesi için icmâ eden bütün âlimlerin bu içtihattan dönmemiş olarak ölmüş olmaları şarttır. Eğer âlimlerinden biri ölmeden önce görüşünden dönerse icma bozulmuş olur. Fikhi görüşlerinden bazıları ise şunlardır: Elbise dışında ipeği ev eşyası olarak kullanmak kadınlara da haramdır. Faiz hadiste geçen altı madde için geçerlidir.²⁶

3.1. Tasavvuf Hakkındaki Bazı Görüşleri:

İbn 'Akîl'in Hanbelî olmadan önce tasavvufa karşı olan temayülü bilinmekte ve özellikle Hallac-ı Mansur hakkındaki görüşleri tepki almaktaydı. Vahdet-i vücud görüşlerini savunan Hallâc bu görüşünden dolayı idam edilmiş, İbn 'Akîl de Hallac'ın bazı kerametlerinin olduğuna inandığı için tenkit edilmiştir. Yaşadığı dönemin Hanbelîleri tarafından bu düşünceleri sebebiyle öldürülmesi gerektiğinin öne sürülmesi, onun vahdet-i vücûd fikrini çağrıştıran düşüncelerden dönmesine yol açmış, hatta zamanla, sûfiler hakkında Hanbelîlerin düşüncelerine tercüman olma noktasına gelmiştir. Onun mutasavvıflar hakkındaki görüşlerini bize en detaylı bir şekilde aktaran kişi İbn el-Cevzî'dir. O, İbn 'Akîl'in “Ehl-i Bid'at hakkında hissettiklerim ve eleştirilerim bunlardır. Eğer gücüm kılıç kullanmaya yetse topırağı onların kanlarıyla sularım”²⁷ dediğini nakletmektedir. Yaşamış olduğu olaylara nazaran İbn 'Akîl'e ait bu ağır sözlerin gerçek düşüncelerini yansıtıp yansıtmadığını tespit etmek zor gözükmektedir. Ancak yaşadığı dönemin Hanbelîlerinin en azından bir kısmı tarafından bu görüşlerin savunulması, “*öteki*” tasavvurunun hangi boyutlara vardığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Burada şunu da ifade etmeliyiz ki Hanbelîlerin tasavvuf ile ilişkisi hep bu minval üzere olmamıştır. Bilakis birçok Hanbelî âlimin tasavvufu ile ilişkisi bilinmektedir. Burada tepkilerin kaynağını oluşturan grupların daha ziyade batınî görüşleri dile getiren, raks, sema gibi ritüelleri uygulayanlar olması ihtimal dâhilindedir.

Kelamcılar ve mutasavvıflar hakkında İbn 'Akîl özetle, “Şeriat için en zararlı olan iki grup mütekellimler ve mutasavvıflardır. Bunların birincisi kendi şüpheleri ile akılları ifsâd ederler, ikinciler yani mutasavvıflar da amelleri ifsad ederek dinlerin kanunlarını yıkarlar. Mütekellimlerin bu durumu şüphenin zirvesi iken, mutasavvıfların durumu ise ölçüyü kaçırma noktasında bir başka uç noktayı oluşturmaktadır. Buna rağmen kelamcılar, bana göre, mutasavvıflardan daha hayırlıdırlar. Çünkü onlar bazen şüpheye

²⁶ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 349; Yavuz, “Ebû'l-Vefâ İbn Akîl”.

²⁷ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, t.y.), 334.

sevk ederler ama mutasavvıflar teşbîhe, işkâle ve şahıslara güvenmeyi anlatır ki bu dalalettir.”²⁸ demektedir.

3.2. Eserleri:

Kaynaklarda fıkıh, tefsir, hadis, usûl ve kelama dair birçok eseri olduğu ifade edilen İbn ‘Akîl’in günümüze ulaşan eserleri pek fazla değildir. Günümüze ulaşan eserlerinin bazıları şunlardır:

3.4.1.*el-Fünûn*: İbn ‘Akîl’in en hacimli eseri olduğu ifade edilen bu eser’in günümüze ulaşan kısmı iki cilt halinde George Makdisi tarafından neşredilmiştir. Ancak bu eserin yetmiş cilt veya iki yüz cüzden oluştuğu söylenmiştir. Muhtelif konuları ihtiva eden bu eserde dönemin tartışma konularını da görmek mümkündür.

3.4.2.*Resâil fi’l-Kur’an*: Kaynaklarda ismi farklı şekillerde geçen bu eser Eş’ariler’in kelam-ı nefsi’ye dair görüşlerini eleştirmek için yazılmış olup, Allah’ın harf ve sesle konuştuğunu kanıtlamaya çalışılmaktadır.

3.4.3.*el-Cedel*: Mezhepler arası tartışma kurallarını ortaya koyan bu eser de G. Makdisi tarafından yayınlanmıştır.

3.4.4.*el-Vâzih fi Usûli’l-Fıkıh*: Farklı bölümler halinde, usûl-fıkıh, usûlcülerin ve fakihlerin cedeli hakkında ve diğer bölümünde deliller, tarifler, nasih-mensuh kıyas ve fetva, hakikat ve mecaz gibi konuları içermekte olup yazma halindedir.²⁹

4. İbn ‘Akîl ve “Kelamullah” Meselesinde Eş’arîliğe Tenkitleri

İbn ‘Akîl’in yaşadığı dönemde Kelâmullah meselesini kendileriyle tartıştığı grubun Eş’ariler olduğu görülmektedir. İbn ‘Akîl kendisini bu tartışmaya çeken ve reddiye kaleme almasına sebep olan saikleri şöyle açıklamaktadır:

*“Doğru yol ve onun eserleri zayıflayıp dinin esasları ve şiarı yıkıldı. Bid’atler her taraflı kaplayıp, ateşi ile ortalığı yaktı. Allah’ın kelamı, insanlar tarafından değersiz bir duruma gelip, cahillerin elinde değersiz duruma düştü. İnsanlar, Kur’an ayetleri ile tartışmaya, ayetleri (kendi görüşleri doğrultusunda keyfi yoruma tabi tutarak) çarpıtmaya başladılar ve böylece Kelamullah’ın değerine leke sürer hale geldiler.”*³⁰

İbn ‘Akîl’e göre “Kur’an mahlûktur” diyenler Kur’an, “mahlûk bir yazı ile yazılmış, ateşe atıldığında yanan, kâğıt üzerinde bir araya getirilmiş şekillerden ibarettir” şeklinde inanmışlar ve otantik yapısını bozmuşlardır. Bu yapılanlar Kur’an’ın değerini düşürmek, hakkını yemek, faziletini inkâr etmek demektir. Ona göre, Kur’an diri olsa bu durumdan ne kadar muzda-

²⁸ Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Telbisü İblîs*, 356-360.

²⁹ Yavuz, “Ebü’l-Vefâ İbn Akîl”, 19: 304.

³⁰ Ebu’l-Vefâ İbn ‘Akîl, *Cüz’ün fi’l-uşûli’l-dîn Meseletü’l-Kurân* (Riyad: Mektebetü’l-Dâri’l-İslam, 1413), 47.

rip olduğunu, şikâyetçi olduğunu dile getirecektir.³¹ İbn Akil, kendi devrinde devam ede gelen yoğun tartışmaların neticesini bu şekilde ortaya koyarken, aynı şekilde kullandığı üslup ile de bu durumdan ne kadar rahatsız olduğunu da ortaya koymuş olmaktadır. Her ne kadar Kelamullah tartışmalarının Mihne sonrası bittiği kabul edilse de bu ifadeler göstermektedir ki İbn 'Akıl'in yaşadığı dönemde tartışmalar hala canlılığını korumaktadır. O dönem Bağdat'ında tartışmanın sadece şiddeti ve tarafları değişmiştir. Bir zamanlar Mu'tezile ile olan tartışmalar yerini, Eş'arîler ile olan anlaşmazlıklara bırakmıştır. Hatta tartışmalar Selçuklu veziri Nizamülmülk'e kadar ulaşmış; neticede bazı çözümler ortaya konmaya çalışılmışsa da, tam bir uzlaşma temin edilememiştir. Hatta kendisine yazılan bir mektuba verdiği cevapta vezir Nizamül'l-Mülk, "Biz Nizamiye Medreselerini tartışmaları bitirelim diye açtık. Siz tartışmaları çoğaltıyorsunuz" diyerek durumdan rahatsızlığını dile getirmiştir.³²

İbn 'Akıl'e göre, bu dönemde bazıları maksatlarını gizleyerek Kur'an hakkında sözler söylemektedirler. Açık bir şekilde Kur'an mahlûktur diyemeyen bu kişiler sözlerini normal insanların anlayamayacağı bir üslup ile süsleyerek ifade etmektedirler. Bu şekilde davrananlar kimlerdir? Aslında bu sorunun cevabı risalenin kendisinde ortaya çıkmaktadır. Zira İbn 'Akil ileride değineceğimiz gibi, Eş'arîleri muhatap olarak kabul etmekte, zikredilen tutumları Eş'arîlerin sergilediğini, yaptıklarının bu manaya geldiğini öne sürmektedir. Hatta bu tutum ve davranışlar öyle bir suç ve hata teşkil etmektedir ki, insanlar bu durumun farkında olsalar onları (Eş'arîleri) he lak etmekte acele edeceklerine inanmaktadır.³³

Bu atmosferde İbn 'Akıl çalışmasının ne anlama geldiğini ve amacının ne olduğunu dile getirerek " İşte ben şimdi Allah'ın emri hakkında sorulan her şeyi izah ve her musannifin maksatlarını bağırıp çağırmaksızın ve hakaret etmeksizin açıklayacağım" demektedir.³⁴ Bu durum da göstermektedir ki bu dönemde tartışmalarda birbirine hakaretler olmaktadır. Yöntem olarak ilmi bir izah getireceğini ortaya koyan İbn 'Akil, muhalif olarak gördüğü kimselerin görüşlerini eleştirirken onlara sorularla cevap vermiş, ayetlerle konuyu anlattığı gibi, hadislerden ve aklî istidlallerden de yararlanmıştır. İbn 'Akil'in eleştirdiği kişiler, bu konu çerçevesinde sadece Mu'tezile değildir. Aynı zamanda Hanbelilerle de mücadele etmek durumunda olan Eş'arîler olduğu görülmektedir. Bu noktada Eş'arîlerin kelam-ı ilahinin tabiatına dair görüşlerinin ortaya konulması, tartışmanın tarihsel zeminini anlamamız açısından önem arz etmektedir.

³¹ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akil, *Mes'eletü'l-Kur'ân*, 47.

³² Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 299.

³³ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 299.

³⁴ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akil, *Mes'eletü'l-Kur'ân*, 49.

4.1. Eş'ariler'e Göre Kur'an/Kelamullah'ın Mahiyeti

İbn 'Akîl'in Eş'ariler hakkında ki görüşlerine geçmeden önce, ana hatlarıyla Eş'arilerin, Kelamullah konusu hakkında neler söylediklerinin ortaya konması gerekmektedir. Zira bütün mezheplerde söz konusu olduğu gibi bir konu hakkında aynı mezhepten olan düşünürlerin her zaman aynı doğrultuda görüş beyan ettiklerini söylemek mümkün değildir. Belli dönemlerde mezheplerin kendi içerisinde bazı konuların ve tutumların daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Nitekim Ehl-i Hadis olduğunu söyleyen Hanbeliler içerisinde kelamî yöntemi kullanan İbn 'Akîl ve Ebu'l-Ferec gibi örnekler de mevcuttur. Bu bağlamda Eş'arilerin kendi içerisindeki farklılıklarını ve ihtilaflarını değerlendiren Subkî (ö. 771/1370) Eş'arilerin diğer mezheplerle (Hanefilerle) yaşadıkları ihtilaflardan daha çok kendi içinde ihtilaf olduğunu ifade etmektedir.

Kelamullah meselesi İmam Eş'ari ile *Kelam-ı nefsi* ve *Kelam-ı lafzi* ayrımı yapılmak suretiyle çözüm noktasında belli bir aşamaya gelmiş ve kısmen de başarılı olunmuş bir konudur.³⁵ Ancak bir zamanlar Ehl-i Hadis ve Hanbelilerin Mu'tezile ile olan tartışmaları, Eş'arilere yönelmiş, Kelam-ı Nefsî ve Kelam-ı Lafzî üzerine yoğunlaşmıştır. İbn 'Akîl işte bu noktada tartışmalara katılmakta ve bazı değerlendirmeler yapmaktadır.

Eş'arilere göre, Kur'an Allah kelamıdır ve kadimdir. Elimizde olan, seslerle okunan, harflerden teşekkül eden, bir zaman dilimi içerisinde indirilmiş olandır. Lafızlardan ibaret olan ise mahlûktur. Bu durumda Kur'an, zat-ı ilâhi ile kaim olması yönünden *Kelam-ı nefsi* olup kadimdir; harflerden ve seslerden oluşan kısmı *Kelam-ı lafzi* olup hadistir yani mahlûktur.³⁶ Böylece Eş'ariler Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenlere karşı çıktıkları gibi, kelamın sûre, harf ve ayetlerden oluşan, okunan ve yazılanın da kadim olduğunu söyleyen Hanbeli ve Haşviyye ve bazı Ehl-i Hadis'e karşı çıkmışlar, iki taraf arasında orta bir yol tutmaya çalışmışlardır.³⁷

Yaşadığı dönemde hangi Eş'ari düşünürü ya da Eş'arileri hedef aldığını tespit edemediğimiz İbn 'Akîl, Kelamullah konusunda lafzî ve nefsi taksimine karşı çıkmış ve risalesini bu çerçevede yazmıştır. Kelam-ı nefsi ve lafzî ayırımının nasıl anlaşıldığı ve Hanbelî bir düşünür açısından ne anlam ifade ettiğini görmek; Hanbelî-Eş'ari ilişkilerinin tarihsel serüvenini anlamlandırmak yönünden önemlidir.

³⁵ Hüseyin Aydın, *Ebu'l-Hasen El-Eş'ari'de Nazar Ve İstidlal* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2012), 230.

³⁶ Cüveynî, *el-İrşâd*, 95; Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâşid*, 3: 106; Mehmet Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 235.

³⁷ Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, 236.

4.2. Kelam-ı İlâhî'nin Yapısının Neliği ve İbn 'Akîl'in Eş'arîlik Eleştirisi

İbn 'Akîl Kur'an'ın neliğine dair tartışmada karşı tarafın delillerini ve iddialarını ortaya koyarken gerçeklere uygun davrandığını ve muhaliflerin iddialarını olduğu gibi aktarmaya gayret ettiğini görmekteyiz. O daha çok sorduğu sorular üzerinden muhaliflerin görüşlerini ortaya koymaya çalışmış, böylece kendi iddialarının yanlışlığını ispatlamayı tercih etmiştir.

İbn 'Akîl'e göre Kur'an, ayetlerde anlatıldığı gibi “Şüphesiz o, çok değerli ve sağlam bir kitaptır. Ona ne önünden ne de ardından batıl gelemez. O, hüküm ve hikmet sahibi, övülmeye layık Allah tarafından indirilmiştir.”³⁸; “O, elbette değerli bir Kur'an'dır. Korunmuş bir kitaptadır.”; “Tur'a, yayılmış ince deri sayfalara düzenle yazılmış kitaba yemin olsun ki.”³⁹, “Şüphesiz bu hükümler ilk sayfalarda, İbrahim ve Musa'nın sayfalarında da vardır.”⁴⁰ “Ona ancak tertemiz olanlar dokunabilir.”⁴¹ özellikleri ve sıfatları olan bir kitaptır. Yine Kur'an hakkında Hz. Peygamber, “Düşman topraklarına Kur'an'ı götürmeyin. Zira ona dokunup zarar verirler”⁴² buyurmaktadır. Dolayısıyla Kur'an, yani kelam-ı ilahi mürekkep ve kalem olmadan da vardı. Harfler yaratıldıktan sonra ona ancak temiz olanların dokunabileceği hükmü gerçekleşmiştir.⁴³ İbn 'Akîl, şayet elimizde bulunan Kur'an, asıl olanın dışında başka bir yapıya sahipse ise, niçin “ancak temiz olanların dokunabileceği” gibi bir şartı getirildiği sorusunu sormakta; ayrıca asıl olan Kur'an bâki ve kalıcı ise düşman topraklarına götürülecek olan mushaflara verilecek zardan niçin endişe edildiğini ve yine ona yapılacak olan saygısızlıklardan niçin kaygı duyulduğunu sormaktadır? İbn 'Akîl, bu istidlâl ile mushaflarda olan yazının da harfin de kadim olduğunu yani gayr-ı mahlûk olduğu görüşünü temellendirmeye çalışmaktadır. Buradan hareketle İbn 'Akîl şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Onlara göre, kadim olan Kelam, Allah'ın zâtı iledir. İşte bu dalaletlerini süsleyerek sunmaktadırlar. Onlara göre kesin olan Kur'an'ın mahlûk olduğudur. Onların bu durumu âlimlerce anlaşılmıştır.” İbn 'Akîl bu şekilde nefsî ve lafzî ayırımı yapılmasının Kur'an mahlûk-tur demekle aynı olduğunu söylediği gibi bu yanlışlığın üstünün örtüldüğünü iddia etmektedir. Hatta ona göre bu kimselere, “Kur'an hakkında görüşünüz nedir diye sorulsa onlar, “Kur'an kadimdir, mahlûk değildir.” derler. Yine onlara “Peki Kur'an temiz sayfalarda satırlara geçmiş olan sureler değil midir? Okuyanların lisanlarından işitilen değil midir? diye sorsak bu sefer “Kadim olanın hikâyesi ve işitilenin ibaresidir” diyeceklerdir. İbn 'Akîl bu durumu çok çarpıcı bir ifade ile ortaya koyar. Ona göre bu ifadeler as-

³⁸ Fussilet, 41/ 41-42.

³⁹ Tûr, 52/ 1-2-3.

⁴⁰ A'lâ, 87/18.

⁴¹ V'akî'a, 56/ 79.

⁴² Müslim, Kitabü'l-Emâre, Hadis no:1869.

⁴³ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, Mes'eletü'l-Kur'ân, 47-48.

ında tarihsel tecrübe ile bilinen ama şekli/tarzı değiştirilmiş sözlerdir. Bundan dolayı o, “Ey Müslümanlar! Bilinen şeklin dışında yeni bir şekilde söylenen şu Mu’tezile sözüne bakın! Benim onların davalarında nasıl yarıldıklarına dair söyleyeceklerimi dinleyin! Şüphesiz ki onlar Kur’an’ın yaratılmış olduğu görüşündeler. Onların nasıl açık bir şekilde i’tizali düşüncede olduklarını ayetlerden istişhâd ile göstereceğim.”⁴⁴ demektedir. İbn ‘Akîl’in bu düşüncede olması, Eş’ariler hakkında bu kanaati taşıması aslında şaşılacak bir durum değildir. Mezhepler tarihi kaynaklarında ve birçok eserde anlatıldığı gibi İmam Eş’arî, Mu’tezile’den ayrıldıktan sonra kendisinin Ehl-i Hadis metodunu benimsediğini ifade etmiş olsa da birçok Hanbelî tarafından bu gerçek bir ifade olarak görülmemiş ya da niyet olarak i’tizali düşüncelerden uzaklaşmayı istese de İmam Eş’arî’ de her zaman i’tizali düşüncelerin etkisinin var olduğu kabul edilmiştir. Hatta daha hayatta iken İmam Eş’ari, bu kanaati yıkmak için dönemin en etkin Hanbeli düşünürlerin olan Berberhâri ile görüşmüş *el-İbane* isimli eserini bu dönemde yazmıştır. Bu eserde görüşlerini, “Bizim inandığımız ve savunduğumuz görüş şudur: Allah’ın kitabına, Peygamberimizin sünnetine, sahabe, tabiin ve hadis imamlarından rivayet edilenlere tutunmuşuzdur. Biz buna bağlanmışızdır. Ebû Abdillâh b. Ahmed b. Hanbel’in –Allah onun yüzünü ak etsin- söylediklerini söylüyoruz ve onun görüşlerine muhalefet edenlerden uzağız.”⁴⁵ şeklinde ortaya koymuştur. Kendi döneminde bu şekilde samimiyeti sorgulanan İmam Eş’arî, İbn ‘Akîl, İbn Teymiye ve talebesi İbn Kayyim tarafından aynı hususlarda eleştirilmiş ve bu durum günümüze kadar devam etmiştir. Bizim dikkatimizi çeken bir husus İbn ‘Akîl’in, Eş’arîleri ve İmam Eş’ari’yi bu ithamla yargılarken kullandığı üstü kapalı bir ifadedir.

Bu metinde ilk olanlardan i’tizale meyli olan bir kişinin görüşlerini açıkça söylemeye cesaret edemediği, sonraları Ehl-i Hadis’in görüşlerine kail birinin bu i’tizali görüşleri saklamaya çalıştıkları ama başarmadıklarını anlatılmaktadır.⁴⁶ Bizce bu ifadeler dönemin devlet yönetimi ve sosyal alanda Eş’arîlerin daha etkili olduğu bir dönem olması hasebiyle, İbn ‘Akîl’in yaşadığı dönemde İmam Eş’ari’ye açıkça bir ithamda bulunamadığını ama tarihi olarak Hanbelîlerin İmam Eş’ari hakkında ki kanaatlerinin aynı kaldığını ve kendisi tarafından kabul edildiğini göstermektedir. Nitekim İbn ‘Akîl, “Eş’ariler’in kendilerini bu konuda Ahmed b. Hanbel’le aynı yolda ve görüşte oldukları iddiası batıl bir sözden”⁴⁷ ibaret olduğunu düşünmektedir.

Hanbelîlerin Kur’an tartışmalarında lafzî ayırımı gidenler hakkındaki daha açık kanaati ve ithamları, onların Cehmî olduklarıdır. Nitekim İbn ‘Akîl’in de övgü ile kendisinden bahsettiği İbnü’l-Bennâ el-Hanbelî (ö.471)

⁴⁴ Ebu’l-Vefâ İbn ‘Akîl, *Mes’eletü’l-Kur’ân*, 49-50.

⁴⁵ Eş’arî, *el-İbane an Usûli’-d-Diyâne*, 8.

⁴⁶ Ebu’l-Vefâ İbn ‘Akîl, *Mes’eletü’l-Kur’ân*, 50.

⁴⁷ Ebu’l-Vefâ İbn ‘Akîl, *Mes’eletü’l-Kur’ân*, 66.

er-Redd ale'l-Mübtedia' isimli eserinde bu hususu: " Salih b. Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir; Babamdan işittim ki Cehmiyye üç kısma ayrılır: 1- Kur'an mahlûktur diyenler, 2- Allah'ın Kelamıdır deyip sükût edenler, 3- Lafzı mahlûktur diyenler"⁴⁸ şeklinde ifade etmektedir. İbn 'Akîl, aynı durumu ifade eden başka bir rivayeti de kitabına almıştır. Bu rivayet diğer rivayete nispetle daha ağır ifadeleri içermektedir. Rivayete göre Abdullah b. Hanbel, babasına, "Tilavet mahlûktur, Kur'an ise mahlûk değildir" diyen kişiyi sormuş, Ahmed b. Hanbel, "Bunu diyen kimse mübtedianın daha üstünde kâfir bir kişidir. Bu söz Cehmiyye'nin sözü ve onlara uyanların sözüdür" diyerek cevap vermiştir.⁴⁹ Dolayısıyla Hanbelîlerin, Eş'arîler'e açıkça Cehmî olduklarını söylemeseler de dolaylı olarak bu ithamı yapmaktan çekinmedikleri görülmektedir. Eş'arîler tarafından ileri sürülen bu iddianın halka karşı bir geçerliliği olsun diye Mu'tezile'nin kullandığı dili değiştirerek yeni bir tanım ortaya atmalarını eleştirmektedir. İbn 'Akîl'in eleştirdiği konulardan birisi de bazıları tarafından İmam Ahmed b. Hanbel hakkında ileri sürülen görüşlerdir. Kim ve kimler olduğunu bilemediğimiz bu kişiler (muhtemelen farklı amelî ve itikadi mezhep taraftarlarıdır) hakkında İbn 'Akîl, "Cahillerin dilinden duyduğum şaşılacak şeylerden biri de "İmam Ahmed bir fakih değil, muhaddisdir" sözüdür. Bu söz cehaletin son noktasıdır. Zira temellerini hadisin oluşturduğu nice tercih ve görüşleri insanlar bilmiyorlar. İnce bir bakış (anlayış) ile onun meseleler hakkındaki sözleri görülür/ anlaşılır. Onun bu yönünü görmeyenler İmam Ahmed'in mezhebinin yayılmasından rahatsız olanlardır. Hatta âlimlerin çoğu "Bizim içtihatlarımızın aslı İmam Ahmed ve görüşleridir. Fer'î görüşlerimiz ise filan kimselere aittir." demektedirler. Öyleyse, asıl olanın ve insanların bu halden razı olma durumu meselenin aslını anlamak için sana yeter."⁵⁰ İbn Akil bu metinde karşı çıktığı bu görüş ve sahiplerini açıkça söylemiyor. Ama elimizde mevcut olan ve çalışmamız esnasında kullandığımız *Cüz'ün fi'l-Usûl* isimli eserinde Eş'arîleri cahillikle suçlaması aynı zamanda İmam Eş'arî'nin *el-İbâne* adlı eserinde İmam Ahmed hakkındaki sözü İbn 'Akîl'in eleştirdiği görüş sahiplerinin Eş'arîler olma olasılığını da yükseltmektedir. İmam Eş'arî *İbâne*'de şöyle demektedir: "Bizim inandığımız ve savunduğumuz görüş şudur: Allah'ın kitabına, Peygamberimizin sünnetine, sahabe, tabiin ve hadis imamlarından rivayet edilenlere tutunmaktır. Biz buna bağlanmışızdır. Ebû Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in -Allah onun yüzünü ak etsin- söylediklerini söylüyoruz ve onun görüşlerine muhalefet edenlerden uzağız."⁵¹ Ancak bu tutumu genel olarak Hanbelîlerin ve özelde İmam Ahmed b. Hanbel'in itikadi veya amelî mezhep olarak akıl ve nasların anlaşılması ve yorumlanmasında daha ziyade ılımlı ya da orta yolu benimseyen gruplar için kullandıklarını kabul edersek, durum daha netlik kazanmış olacaktır.

⁴⁸ İbnü'l-Bennâ el-Hanbelî, *er-Redd ale'l-Mübtedia* (Riyad: Darü'l-Emr, 1430), 113.

⁴⁹ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ele'tü'l-Kur'ân*, 67.

⁵⁰ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabaqâti'l-Hanâbile*, 1: 347.

⁵¹ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 8.

Zira Hanbelîlerin karşısında bu ılımlı akılcıları kimi zaman Hanefiler/Şafiiler, kimi zaman Eş'arîler oluşturmaktadır.⁵²

Durum böyle olunca yine İbn 'Akîl'in ifadesiyle 'katı bir tavır sergileyen' Hanbelileri tanımakta fayda olacaktır. İbn 'Akîl, kendisine "Hanbeliler nasıl kimselerdir?" diye sorulunca "Onlar sert mizaçlı bir topluluktur. Onların şakası az, ciddiyeti fazladır. Gösteriştten uzaktırlar. Kendi görüşlerinden ayrırlıp rivayeti kabul ederler. Tevilden kaçınmak için nasların zahirine tutunmayı tercih ederler. Onlar amel-i salih bolca yapmaya, ilimle derinleşmekten çok, vera ve takvada ilerlemeye çalışırlar. İlimlerden anlayabildiklerini yaparlar, bilmedikleri konular hakkında Allah'tan korktukları için "Bu konuda Allah daha iyi bilir" derler. Ben onların hiçbirinde teşbihe dair bir şey duymadım. (Onlar hakkındaki bu iddia) ancak imanlarından dolayı onların ayetlerin ve haberlerin zahirine fazla sarılmaları, inkâr ve teville düşmeksizin bu şekilde davranmalarından dolayıdır. Allah biliyor ki ben, bu taifeden kadar bid'atlerden kaçınabilmiş ve uzakta kalabilmiş başka bir grup olduğuna inanmıyorum."⁵³ şeklindedir.

4.2.1. Kur'an'ın Mahiyeti:

İbn 'Akîl'e göre ayetlerde Kur'ân'ın mahiyetine dair zikredilen hususlar, Eş'arîler'in anlattığından farklıdır. Mesela "hâzâ" ismi işaretinin Kur'an'ı anlattığı ayetlerde ismi işaret olan "hâzâ" kulaklarımızla duyduğumuz, dillerimizle okuduğumuza işaret etmektedir. İbn 'Akîl'e göre Eş'arîler, Allah'ın zatında/nefsinde olan bir kelamın kadim olduğunu, kulaklarımızla duymadığımız, hissedemediğimiz, okunmamış ve inmemiş bir Kur'an olduğunu, bizim hissettiğimiz kelamın mahlûk olduğunu söylemektedirler.⁵⁴ Hâlbuki bu ayetlerde "ism-i işaret ile ifade edilen Eş'arîlerin anlattığının aksinedir. Zira burada işitilen ve okunan Kuran'dır. Eş'arîler ise Allah için kendi nefsi ile kaim bir kelam ispat ederken, dinlediğimiz ve okuduğumuz bu Kur'an'ın aslî/nefsî olandan farklı olduğunu iddia ederek aslında Kur'an'ın inmemiş, işitilmemiş ve metlûv olmadığını iddia etmektedirler. Bu takdirde Hz. Allah'ın, "Yoksa "Onu (Kur'an'ı) uydurdu mu? diyorlar. De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allah'tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun gibi uydurma on sure getirin"⁵⁵ ya da "De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'anın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun bir benzerini getiremezler."⁵⁶ ayetleri ile anlatılan Kur'an hangisi olacaktır? Eğer elimizde olan, Arapların ilk duyduklarında inanmak istemedikleri Kur'an mı? Eğer böyle ise nasıl olur-

⁵² W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, 3. Bs (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 200-206; Christopher Melchert - Ali Hakan Çavuşoğlu, "Ahmed b. Hanbel'in Muhalifleri", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi) V/3* (2005): 393-410-410.

⁵³ el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 1: 339.

⁵⁴ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ele'tü'l-Kur'ân*, 51.

⁵⁵ Hûd, 11/13.

⁵⁶ İsrâ, 17/88.

da ona lafzî diyerek mahlûk olduğunu söylersiniz? Allah elimizde olan Kur'an'ı değil de nefsî olan kelamı kastetmiş ise bu durumda kimsenin bilemediği, kullarının işitemediği bir kitabın/kelamın benzerini kullarından niçin getirmesini istesin."⁵⁷ şeklinde izah eden İbn 'Akîl, mantıkî deliller kullanmak suretiyle Eş'arîleri eleştirmektedir.

4.2.2. Hikâye-Mahkî İlişkisi:

İlahi kelam ile Kur'an arasındaki ilişkinin mahiyeti Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında tartışma konusu olduğu gibi Ehl-i Sünnet, kendi içerisinde de bu konuyu tartışmıştır. Bu tartışma Kur'an'ın mahlûk olup olmasını direkt olarak etkilemese de, eldeki mevcut kelam ile ezeli kelam arasındaki ilişkinin mahiyetini belirleme açısından önem taşımaktadır. Mu'tezile açısından konunun hikâye-mahkî ilişkisi içerisinde incelenmesi kendi görüşleri açısından bir tutarlılık ifade etmektedir. Zira Mu'tezile'ye göre, hikâye-mahkî ayrımı aynı zamanda ilahi kelamın mahlûk olduğunun delili olmaktadır. Hikâye edilen ve hikâye mahlûk olmaktadır.⁵⁸

Ehl-i Sünnet'in bu konuya bakışı dönemsel farklılıklar taşımaktadır. İlk dönem Ehl-i Sünnet kelamcıları hikâyenin, mahkî ile aynı olduğunu, dolayısıyla her ikisinin de gayr-ı mahlûk olduğunu savunmuşlardır.⁵⁹ Kelam-ı ilahiye dair tartışmaların merkezinde olan Ahmed b. Hanbel, bu tartışmalar esnasında ortaya konan "hikâye" anlayışını kabul etmez. Ona göre Hz. Peygamber ve onun ashabından böyle bir rivayet duyulmamıştır. Kur'an-ı Kerim'de geçen "*Allah Musa ile doğrudan konuştu*"⁶⁰ ayeti de hikâye-mahkî ilişkisini ortadan kaldırmaktadır. Zira bu ayette "kelleme" fiili "teklîmen" mastarı ile tekid edilmiştir. Bu durumda bu ayette anlatılan bizzat bir kelamdır, sözdür. Dolayısıyla duyulan ve işitilen, başkasından gelen bir rivayete dayanan hikâye ve anlatıdan ibaret olan mahkî olamaz. Bu ayette anlatılan, Allah'ın Musa (as)'ya bir "tefhim"i de değildir. Zira Kur'an ayetlerinde kelam ve tefhim kelimeleri birbiri yerine kullanılmadan farklı yerlerde ayrı kullanılmıştır. Şayet Allah bu ayette "tefhim"i dilemiş olsaydı Süleyman (as.) hakkında zikredilen "*Biz hüküm vermeyi Süleyman'a kavratmıştık*"⁶¹ ayetinde olduğu gibi zikrederdi. Dolayısıyla Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını, hikâye ve mahkî ilişkisi ile anlatmaya gerek yoktur. Şayet bu şekilde anlatılmış olsa da her iki yönden mahlûk değildir.⁶²

Daha sonra ki dönemde İbn Küllâb (ö.240/854) ve Ebu'l-Hasen Eş'arî, kendi dönemlerinde yaşanan tartışmalar ekseninde, Kur'an'ın bütün yönle-

⁵⁷ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'an*, 54.

⁵⁸ Ebu'l Muin Meymun b Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usulî'd-Din*, ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012), 1: 394; Öge, *İlahi Kelamın Yapısı*, 124-125.

⁵⁹ en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usulî'd-Din*, 1: 394.

⁶⁰ Nisâ, 4/164.

⁶¹ Enbiya, 21/79.

⁶² Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'an*, 54.

ri ile mahluk olmadığını savunanların iddialarda teşbihe düşme ihtimalini de göz önünde tutarak Mu'tezile ve geleneksel Sünnî anlayışın arasında ifrat ve tefrite düşmeden orta bir yol tutmaya çalışmıştır. Teşbîh ve tecsîmden kaçınma maksadına binaen kelâmı ilahinin nefsî ve lafzî ayrımı yapılmasını ya da hikâyeye-mahkî ilişkisi ile meselenin anlatılmasını İbn 'Akîl'de de görmek mümkündür. İbn 'Akîl, Eş'ariler'in bu şekilde yapmış oldukları izahları büyük bir hata olarak görmektedir. Zira ona göre böyle iddialar ile yola çıkmak, kişiyi hedefine vordırmayan delillerdir.⁶³

4.2.3. Tilavet-Metlûv/ Kiraat Makrû İlişkisi:

İbn 'Akîl, eserinde Eş'arilerin Kur'an hakkındaki görüşlerini farklı şekillerde özetlemeye çalışmaktadır. İbn 'Akîl'e göre Eş'ariler, Kur'an hakkında "Kiraat, tilavet, harfler ve sesler mahlûktur. Fasit akılları ile daha sonra şöyle söylerler: Metlûv, makru', mesmu' ve mektub ise gayr-ı mahlûktur. Kelâm Allah'ın zatı ile kaim bir manadır. Allah, harfler ve sesler olmaksızın konuşur. Allah Musa ile konuşmadı, tefhim etti."⁶⁴ Görüşünü savunmaktadır. İbn 'Akîl bu şekilde özetlediği görüşlere ciddi eleştirilerde bulunmaya devam eder. İlk tenkidi kelâmın tarifine dairdir. İbn 'Akîl, şayet tartışmanın konusu olan Allah'ın kelâmı ile tarif edilen şey, "Allah'ın zatı ile kaim olan bir sıfat" ise bu takdirde sıfatın mevzuftan ayrılmaması gerekir. Mevsufun (Allah) keyfiyeti ve tarifi bilinemediğine göre sıfat nasıl anlaşılır? Bundan dolayı kelâmın nefsi ve lafzi olarak ayrılması gerekir diyen Eş'arilere, "Bizim tartıştığımız şey bu değildir. Biz kelâmın Allah'tan ayrıldığını söylemiyoruz. Kelâm-ı ilahi Allah'ın bir nuru olarak bizi kalplerimize konmuş olan, kulaklarımızla duyduğumuz, lisanlarımızla konuştuğumuz ve mushaflarımıza yazdığımız şeydir. Ayrıca eğer Kur'an ister tilavet ister metlûv olması hasebiyle tarifinde "Allah ile kaim olan mana" diye düşünülürse ve mana da lafızlardan oluşmadığına göre mütekellim ile sâkit arasındaki fark nasıl olacak. Yoksa Allah için her iki durum caiz mi oluyor? diye sormaktadır.⁶⁵ Ona göre tilavet ve metlûv, kiraat ve makru ayrımı yapmak yanlıştır. Bu şekilde ayırım yapmak Kur'an'ın muhtelif yerlerinde zikredilen kelâm, nida gibi harf ve sesten ibaret olduğu Araplar tarafından kesin olarak bilinen hususlarda zorlama yorumlar yapmaktan, hakikatin kastedildiği yerlerde mecazları ortaya koymaktan ibaret olan bidatlerdir. Bu ifadeler İbn 'Akîl'e göre Mu'tezile mezhebinin iddialarından farklı değildir. Aradaki fark, yeni bir şekilde remizlerle ortaya konmaya çalışılan, bilindik görüşler olmasıdır. İbn 'Akîl'e göre Eş'ariler, Allah harfler ve seslerden ibaret olan kelâm ile konuşur olduğunu söylemenin küfür olduğunu inanmaktadırlar. Bundan dolayı İbn 'Akîl, Eş'arilerin ümmetin geneline muhalefet ettiklerini

⁶³ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 79.

⁶⁴ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 91.

⁶⁵ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 95-96.

ve birçoğunu idlal ettiklerini dini ve aklî deliller ortaya koymak suretiyle ispat etmeye çalışmıştır.⁶⁶

4.2.4. Müteşâbihlerin Tevili:

Kelamullah konusunda İbn Akil'in eleştirdiği Eş'arîlerle arasındaki ihtilafın temelini oluşturan konunun müteşâbihlerin tevili konusu olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü tevil, teorik olarak, ulûhiyete yakışmayacak olan tasavvurlardan, sıfatlardan ve fiillerden Allah'ı uzak tutmak için ortaya çıkmış olan bir anlama ve yorum şeklidir. Bu yorum tarzı, kelam-ı ilahide mevcut bazı ayetlerin, insanların tasavvurunda bir şekilde mevcut olan ve İslam inanç sisteminin genel kabullerine ters düşecek olan tasavvurlar ve yargılar oluşturmalarını engellemek için ortaya konmuştur.

Bu düşüncenin temellerini ve izlerini kadim gelenekte ve eski dinlerde görmek mümkündür. Müslümanların farklı dinler ve toplumlarla karşılaşması sonrası İslam düşüncesine girmiş olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda müellife göre tevil meselesini ortaya atan Cehm b. Safvan'dır. İbn Akil başta olmak üzere Ehl-i Hadis için örnek olan ve görüşleri şartsız kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in eserinde bu tartışmanın temellerine dair izleri bulmak mümkündür. Rivayete göre Cehm bir Senevî ile tartışır ve aralarında şöyle bir tartışma geçer:

Senevî: Sen Allah'ın bir olduğuna inanıyorsun değil mi?

Cehm: Elbette.

Senevî: Allah'ı hiç gördün mü?

Cehm: Hayır.

Senevî: Allah'ın sözünü işittin mi?

Cehm: Hayır.

Senevî: Peki Allah'ın kokusunu hiç duydun mu?

Cehm: Hayır.

Senevî: Ona dokundun mu?

Cehm: Hayır.

Senevî: Peki onun Allah olduğunu nereden bildin?

Bu tartışma sonunda Cehm, tartışmada öne sürülen ve duyular vasıtasıyla algılanan bir Allah inancının, aynı zamanda Allah'ı kabul etmemek gibi bir sonuca ulaştığını görmesinden dolayı şöyle bir teori geliştirmiştir: "Allah gözle görülmeyen bir ruhtur. O'nun yüzü görülmez, sesi işitilmez, kokusu alınmaz. Gözlerden uzaktır. O'nun misli gibi bir şey yoktur. Bir mekânda değildir. Tekellüm etmemiştir. Dolayısıyla ne dünyada ne ahirette O'nu

⁶⁶ Ebu'l-Vefâ İbn Akil, *Mes'eletü'l-Kur'ân*, 92-93.

kimse göremez” olduğunu kabul etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Cehm b. Safvân’ın, Senevî karşısında tuttuğu yolun çıkmazlarını yine aynı argümanları devreye koymak suretiyle: ”tanımlayamadığın, “şeydir” demekle beraber diğer şeyler gibi değildir demekle aynı zamanda “Lâ şey’e” yani “yoktur” demiş olduğun bir Allah nasıl olur? İşitilmeyen, görülmeyen ya da putlar gibi konuşamayan bir Allah nasıl olur?” demek suretiyle bu inancın yanlışlığını ortaya koymuştur.⁶⁷ Ancak Ahmed b. Hanbel’in bu anlayışı, sonraki dönemde Hanbelî düşüncede Allah tasavvurunun şekilci/Antopomorfist bir anlayışa kaymış olduğu görülmüştür. Hatta daha sonraki dönemde Hanbelî düşüncede etkileri görülen, aynı zamanda İbn ‘Akîl’in bir nevi sözcüsü ve takipçisi olan Ebu’l-Ferec el-Cevzî (ö. 597/1201) bazı Hanbelîlerin, Haşviyye ve Mücessime gibi davrandıklarını söylemeden edememiştir. Bu düşünce, Allah’ın görülmesi, vech, yed, Allah’ın görmesi ve işitmesi gibi hususlar da daha belirgin ortaya çıkmıştır. Eş’ariler gerek *Halku’l-Kur’an* ve gerekse müteşabih sayılan ayetlerin izahında orta bir yol tutmaya çalışmış, haber ve akli bir bilgi olarak kabul etmişlerdir. Bu şekilde seleften gelen haberi göz ardı etmeden, akıl ve düşünceyi de anlama faaliyetinin bir parçası kabul eden yöntem izlemeye çalışmışlardır. İbn ‘Akîl, her ne kadar muhalif gördükleri ile cedel ve münazara yaparken kıyas ve akli istidlallerde bulunmuş olsa da genel olarak bilgi teorisinde Haber’i öncelikli ve birincil kaynak kabul etmiştir. Bilgi teorisinin tamamen Haber’e dayanması aynı zamanda haberi vereni ve değerini de tartışma konusu yapmış olmaktadır. Her haber veren doğru haber vermeyeceğine göre hangi haber doğruya en yakın veya doğrunun/hakikatin kendisidir? Hanbeliler tarafından bu soruya bir Haber’le cevap verildiğinde ”Zamanların en hayırlısı benim asrımdır. Sonra benden sonrakiler..” şeklindeki rivayet ile zamanı ve o zamanın insanları tarafından verilen haberleri öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla Hanbeliler için haber, selefin verdiği haberdir. Değer taşıyan ve anlama faaliyetinin aslı ve konusu olan, seleften gelen haberdir. Onların haber vermediği ve onların haberlerinde yeri olmayan hususlar tartışılmaz ve bir değer taşımazlar.⁶⁸

İbn ‘Akîl, tevil hakkında “Eş’ariler, aklın muhakemesi ve re’y ile müteşabih ayetleri tevil etmeye, hadisleri zahirlerinden çıkarıp şeriatın hilafına olacak şekilde yorumlamaya hücum etmişlerdir. Bu büyük bir hata ve günahdır. Aynı zamanda bu tavır, Allah’ın ”*O, sana kitabı indirendir. Onun bazı ayetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih ayetlerin peşine düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, ”Ona inandık, hepsi Allah katındandır” derler.*”⁶⁹ ayetinde müteşabihleri yorumlaya çalışan ve kalplerinde

⁶⁷ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik / İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri*, 5. Bs (Kitap Yayınevi, 2014), 168.

⁶⁸ Nadim Macit, *Kuranın İnsan-Biçimci Dili* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 123.

⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/7.

eğrilik olan kimselerden olmaktadır.” demektedir. Bu ayeti delil olarak kullanan İbn 'Akîl, tevilin amacını göz önünde tutmadan literal bir okuma ile bu hükme varmış, Eş'arîler'in zemmi hak eden bir yolda olduklarını söylemiştir.

İbn 'Akîl, selevin böyle bir yöneme başvurmadığını anlatırken dikkat çeken ifadeler kullanmaktadır. İbn 'Akîl'e göre, “Selevin ve halef imamlarının mezhebi, Hz. Allah'ın sıfatlarına ve isimlerine, kıyas ve aklın ispat yollarına ve teville ihtiyaç duymadan tevkîfî olarak inanmaktır. Onlar, Hz. Allah'ın kendi hakkındaki sıfatlarını aklın teftişine tabi tutmayı; Hz. Peygamber ve ashabı Allah'ı nasıl vasıflamışlarsa, o şekilde inanmışlardır. Onlar, isimleri ve sıfatları reddetmeksizin, teville ihtiyaç duymaksızın teslim olmuş ve inanmışlardır. Tevil ve red, Eş'arîler ve Küllâbilerin ve onlara uyanların ortaya attığı bir bid'attir.”⁷⁰ İbn 'Akîl, bu ifadeler ile Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinde Cehmiyye mezhebinin görüşleri olarak aksettirilen iddiaların, kendi döneminde Küllâbiler ve Eş'arîler tarafından ileri sürüldüğünü ispatlamaya çalışmış, aynı zamanda onları bid'at ehli olarak görmüştür.⁷¹ Bu tavır, düşünce tarihi açısından gözle görülür bir etki yapmasa da, dönemin Bağdat'ında siyasi iktidarın ve Nizamiye medreselerinin hâkim anlayışının Eş'arî düşünce olduğu göz önüne alındığında, eğitim ve siyaset mekanizmasına karşı bir tavır ve söylem olup, yer yer çatışma ve siyasi gerginlik oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Yine İbn 'Akîl'e göre, “hadisçilerin” ve “güvenilir imamların” bize naklettikleri diğer bir hususta, Hz. Allah'ın isimleri ve sıfatları konusunda haber verileden daha fazlasını araştırma ve soruşturmanın, cehalet ve anlayışsızlıktan kaynaklandığıdır. Zira, Hz. Peygamber kendisine Ruh'tan sorulduğunda, kendi akli ile cevap vermemiş, vahiy gelmesini beklemiştir. Gelen vahiyde “*Sana ruh hakkında soru soruyorlar de ki: “Ruh, Rabbinin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.”*”⁷² denmiştir. Bu ayetin verdiği cevapla Hz. Peygamber yetinmiş ise, bizlerin de aklımız ile ayetleri teftiş etmeden inanmamız gerektiğidir. Bu ayetlerin ortaya koyduğu tavrın aksine, aklın ve kıyası ve dolayısıyla tevili yüceltmek ve peşinden gitmek, İbn 'Akîl'e göre şeytanın düştüğü yola düşmektir ve sonu hüsrandır.⁷³

Tevil tartışmalarını değerlendiren İbn 'Akîl, daha öncede zikretmiş olduğu (Âl-i İmran 3/7) ayetini nahiv kuralları açısından daha derinlemesine incelemiş, tevil'in olmaması gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Konunun bu noktasında, dönemin olduğu kadar kendisinden sonra düşünce geleneginin en önemli yapı taşlarından olan İmam Gazali'nin konu hakkında

⁷⁰ Ebu'l-Vefâ İbn 'Akîl, *Mes'ebetü'l-Kur'ân*, 80.

⁷¹ Küllâbiyye ve Eş'ariyye arasındaki fikri ve metod benzerlikleri için bk. Tefvik Yücedoğru, *İbn Küllab ve Küllabiye Mezhebi* (Emin Yayınları, 2006).

⁷² İsra, 17/85.

⁷³ Ebu'l-Vefâ İbn Akîl, *Cüz'ün fi usûli'd-dîn Mes'ebetü'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü Dârü'l-İslam, 1413), 81-82.

görüşlerinin ortaya konması önem taşımaktadır. Zira, İbn ‘Akîl, İmam Gazali’nin derslerini dinlemiş, aynı dönemde Bağdat’ta bulunmuştur. Eserinde eleştirdiği Eş’arilerin kimler olduğu net olmasa da İbn ‘Akîl’in özellikle tevil konusunda bu sert eleştirileri yaparken İmam Gazali ve onun tevil hakkındaki görüşlerinden habersiz olması mümkün görülmemektedir. Dönemin en meşhur Eş’arî kelamcısı olan İmam Gazali, tevil konusunda müstakil bir eser yazmıştır. *Kanûnu’t-Te’vîl* isimli⁷⁴ eseri, tevilin sınırları ve kurallarını açıklaması bakımından büyük önem taşımaktadır. İmam Gazali de, İbn ‘Akîl’in tevilin olmaması gerektiğine dair kullandığı Âl-i İmran 3/7 ayetini kullanır. Gazali’ye göre ayetin ilk kısmı olan “*Onun tevilini ancak Allah bilir*”, İbn Akil’in ve diğerlerinin, mutlak manada vakıf olması gerektiğini söyleyenlerin iddiası gibi ise, bu takdirde tevil peygamber dâhil olmak üzere tevil kimse bilemez. Bu yaklaşım ise, ayetin devamında özellikle ilim sahiplerinin ayrıca zikredilmesini anlamsız kılar. Zira sıradan halk da anlayamadığı yerlerde “*Ona inandık, hepsi Allah katındandır*” derler. Zira burada ilim sahiplerinin zikredilmesinin bir anlamı olmalıdır. Öyleyse tevil tamamen reddetmek mümkün değildir. İmam Gazali’ye göre, tevilin var olduğuna dair en güzel delillerden biri de, Hz. Peygamberin İbn Abbas’a yaptığı duadır. İbn Abbas, “Ben rasihûndanım. Çünkü Hz Peygamber bana “Allah’ım onu dinde fakih kıl ve ona tevil öğret” diye dua etti” demiştir. Dolayısıyla tevil, kelam-ı ilahiye anlamak için zorunludur.⁷⁵ İmam Gazali yaşadığı toplumda tevil hakkında farklı düşüncelerin ve muhalefetin hatta tekfir ithamının var olduğunu farkındadır. Bundan dolayı İslam mezheplerinin birbirleri hakkında ileri geri sataşmalarına ve özellikle tevil konusuna burada açıklamalar getirmiş, İbn ‘Akîl gibi Hanbelîlerin de itiraz edemeyeceği deliller ortaya koymuştur. *Faysalatu’t-Tefrika*⁷⁶ isimli eserinden bu konuya ait kısmı zikretmek tartışmanın taraflarını tanımak, İbn ‘Akîl’in iddialarına Eş’arilerin cevabını görmek açısından güzel bir örnek olacaktır. Gazali’ye göre:

“Te’vil sebebiyle tekfir etmek nasıl mümkün olur ki, İslam fırkalarından te’vil yapmak zorunda olmayan hiçbir fırka yoktur. Mesela insanların te’vilden en uzak olanı – Allah rahmet eylesin- Ahmed b. Hanbel’dir.

Te’villerin hakikatten en uzağı ve en garibi de sözü mecaz veya istiare saymaktır. O ise, akli ve şibhi varlıktır. Hanbelî işte bu şekilde te’vil yapmak zorunda kalmış ve ona kail olmuştur. Gerçekten de Bağdat’ta güvenilir Hanbelî imamlarından ben şu sözü işittim: Muhakkak ki Ahmed b. Hanbel, sadece şu üç hadisi açıkça te’vil etmiştir: “Hacerü’l-Esved, yeryüzünde Allah’ın sağ elidir.”; “Müminin kalbi, Rahman’ın parmaklarından iki parmak arasındadır.”; “Hakikaten ben, Rahman’ın nefesini Yemen tarafından hissediyorum.” İmam Ahmed b. Hanbel bu hadislerden ilkinin şöyle yorumlamıştır: Elin sahibine yaklaşmak için gelenekte sağ el öpülür. Allah Teala’ya yaklaşmak için de Hacerü’l-Esved öpülür. O, sağ elin benzeridir. Bu benzerlik ne zatında ve ne de sıfatları bakımındandır; ancak ârizî vasıflarından biri itibarıyla. Bu yüzden

⁷⁴ Ebu Hâmid el-Gazâlî, *Kanûnu’t-te’vîl*, 1992.

⁷⁵ el-Gazâlî, *Kanûnu’t-Te’vîl*, 5-6.

⁷⁶ Ebu Hâmid el-Gazâlî, *Faysalatu’t-Tefrika beyne’l-İslam ve’z-zendeka*, 1992.

*ona "yemin" sağ el denmiştir. İşte bak! Te'vili kabul etmek hususunda insanların en uzağı olan Ahmed b. Hanbel bile te'vil yoluna gitmeye nasıl mecbur kalmıştır."*⁷⁷

İmam Gazali, te'vil konusunda muhatap olarak Hanbeli bir kişiden bahsetmiş ama kimliğini açıkça ifade etmemiştir. Ancak onun Hanbelilerden bu yönde rahatsız olduğu ortadadır. O, bu ifadelerin sonunda "Hiç şüphe yok ki her fırka te'vile gitmek zorundadır. Ancak akılsızlıkta ve tecahül göstermede haddi aşarak şöyle diyenler müstesnadır: "Hacerü'l-Esved, gerçekten sağ eldir." demektedir.⁷⁸

İbn 'Akîl'in kesin olarak İmam Gazali ile tartıştığını bilemiyoruz. Ancak her ikisinin mezheplerinin görüş ve iddialarını isim vermeksizin "bazı kişiler, bazı Eş'arîler ya da bazı Hanbeliler" şeklinde zikrettiklerini görmekteyiz. Bu yaklaşımların, mezheplerin teşekkül süreçlerinde etkili olan bazı iddiaların ve yaklaşımların, mezheplerin varlıklarını devam ettirmek noktasında da önem taşıdığını görmekteyiz. Bu bağlamda İbn 'Akîl, Hanbelî düşünce içerisinde akılleşme sürecine katkı sağlamış bir âlim olmakla birlikte, geleneksel bir iddia olan "Kur'an mahlûk değildir" tezini savunmaya devam etmiştir.

Sonuç

İbn 'Akîl yaşadığı on ikinci yüzyılda Bağdat Hanbelilerinin önde gelen düşünürlerindedir. Çok zeki olması yanında eğitim çağında farklı mezhebi kimlikleri olan âlimlerden dersler almış, genç yaşta dikkatleri üzerine çekmiştir. Hocası Kadı el-Ferrâ'dan sonra Hanbelî düşüncede akılleşme sürecine katkı sağlayan bir âlim olan İbn 'Akîl, İslam mezheplerinden ve düşünce ekollerinden bazılarını eleştirmiş, kendi savunduğu mezhebin görüşlerini aklî istidlallerle ispatlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda İbn Akîl'in İslam mezheplerinden görüşlerini eleştirdiği en önemli mezhep Eş'arîler olmuştur.

İbn 'Akîl'in muhatap olarak aldığı ve tenkit ettiği Eş'arîlerin kimler olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak çağdaşı olan ve görüşme fırsatı bulduğu İmam Cüveyni, İmam Gazali gibi âlimleri eleştirmiş olması muhtemeldir.

İbn Akîl'in incelediğimiz *Cüz'ün Fî'l-Mes'ele Usûlî'd-Dîn Meseletü'l-Kur'an* adlı eserinde Eş'arîlerin Kur'an'ın mahlûk olup olmaması hakkındaki görüşlerinden dolayı eleştirilerde bulunmaktadır. Eş'arîler, kelamı-ı ilahinin insanlara bakan yönü olan harf, lafız ve ibarelerinin mahlûk olduğunu ve buna *kelam-ı lafzî* denmesi gerektiğini, kelamın Hz. Allah ile alakadar yönünün ise *kelam-ı nefsi* olup, gayr-ı mahlûk olduğunu iddia etmektedirler. İbn 'Akîl bu görüşlere karşı çıkmış, deliller ortaya koymaya çalışarak kelam-ı ilahinin bütün yönleri ile bir olduğunu, lafzının da gayr-ı mahlûk olduğunu

⁷⁷ el-Gazâlî, *Faysalatü't-Tefrika*, 83-85.

⁷⁸ el-Gazâlî, *Faysalatü't-Tefrika*, 85.

ispatlamaya çalışmaktadır. İbn ‘Akîl, Eş‘arîlerin kendi görüşleri diye ortaya attıkları ve savundukları görüşlerin aslında tarihsel olarak daha önce ortaya çıkmış olan Cehmiyye ve Mu‘tezile tarafından ileri sürülen iddialarla aynı olduğunu, sadece şekil ve ifade bakımından farklılıklar olduğunu iddia etmiştir.

Eş‘arîlerin bu görüşleri ile İslam toplumunu yanlış sürüklediklerini belirten İbn ‘Akîl, toplumun onların yapmış olduğu şeyin farkında olmuş olsa, Eş‘arîleri öldüreceklerini ifade etmiştir. Aynı zamanda bu yaklaşım, İbn ‘Akîl’e göre batıla düşmüş olan grubun nasıl değerlendirdiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Zira İbn ‘Akîl’in mutasavvıflar hakkındaki görüşleri de bunu teyit etmektedir. Ayrıca İbn ‘Akîl, Eş‘arîleri eleştirirken aynı zamanda kendi mezhebi ve imamı hakkında övücü ifadeler kullanmaya gayret sarfetmiş, Ahmed b. Hanbel hakkında ileri sürülen “fakih olmadığına” dair görüşü eleştirmiştir.

İbn ‘Akîl, Kur‘an hakkında görüş bildirenlerin tevili, dolayısıyla akli ön plana aldıklarını ve böylece selefın yolundan çıktıklarını, Eş‘arîlerin de bu yolda gittiklerini özellikle vurgulamıştır. Eş‘arîlerin Allah‘ın sıfatlarını anlamada yanlış düşüklerini, bundan dolayı toplumun Kur‘an‘a olan saygısını kaybettiğini, tartışmalarda sıradan bir delil kullanır gibi Kur‘an ayetlerini değerlendirdiklerini; bütün bunları yaparken de kendilerini Ehl-i Sünnet olarak lanse etmeye çalıştıklarını iddia etmektedir.

Bu tartışma ekseninde İbn ‘Akîl, karşılaştığı bu durum karşısında kendi mezhebi görüşleri çerçevesinde yanlışları tartışmaya çalışan, Ehl-i Sünnet‘in diğer bir kanadını oluşturan Eş‘arîler‘e karşı ciddi tenkitler yapan bir Hanbelî âlim olarak dikkat çekmektedir.

Kaynakça

- Aydın, Hüseyin. *Ebu‘l-Hasen El-Eş‘ari‘de Nazar ve İstidlal*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2012.
- Cüveynî, İmâmü‘l-Haremeyn. *Kitâbü‘l-İrşâd ilâ Kavâti‘l-edille fi uşûli‘d-dîn*. Kahire: Mektebetü‘-s-Sikâfe ed-Diniyye, 2009.
- Ebü Ğudde, Abdulfettah. *Meseletü Halkı‘l-Kur‘ân*. Beyrut: Mektebetü Matbûâtü‘l-İslamiyye, t.y.
- Ebu‘l-Ferec İbnü‘l-Cevzî. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: Dârü‘l-Kalem, t.y.
- Ebu‘l-Vefâ İbn‘Akîl. *Cüz‘ün fi‘l-uşûlü‘d-dîn Meseletü‘l-Ķurân*. Riyad: Mektebetü Dârü‘l-İslam, 1413.
- Eş‘arî, Ebu‘l-Hasen. *el-İbâne an Usûli‘d-Diyâne*. Medine: el-Câmiatü‘l-İslâmiyye, 1975.
- Gazâlî, Ebu Hâmid el-. *Faysalatü‘t-Tefrika beyne‘l-İslam ve‘z-zendeka*. 1992.
- Gazâlî, Ebu Hâmid el-. *Ķanûnü‘-te‘vîl*. 1992.

- Hanbelî, İbn Receb el-. *er-Risâletü'l-Vâzıha fi'r- Redd ale'l-Eşâire*. 2 Cilt. Riyad: Mecmûatü'tuhaf en'Nefâis, 1999.
- Hanbelî, İbn Receb el-. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. 5 Cilt. Riyad, 2005.
- Hanbelî, İbnü'l-Bennâ el-. *er-Redd ale'l-Mübtedia*. Riyad: Darü'l-Emr, 1430.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ. *Cüz'ün fi usûli'd-dîn Mes'ebetü'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü Dârü'l-İslam, 1413.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ. *Kitâbü'l-fünûn*. Boston, 1969.
- İbn Hanbel, Ahmed. *er-Redd ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye fi Mâ Şekke Fîhi Min Müteşabihi'l-Kur'ân ve Teevvelethü Ala Ğayri Te'vilihi*. Kuveyt: Mektebetü Ğaras, 2005.
- İbn Kudame, Muvaffakuddin. *Tahrîmün'n-Nazar fi KütübiEhli'l-Kelam*. London, 1962.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*. 10 Cilt. Dimeşk: Dârü İbn Kesîr, 2008.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik / İslami Köktencilğin Tarihi Temelleri*. 5. Bs. Kitap Yayınevi, 2014.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İz, 2007.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Berbehârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 476-477. İstanbul, 1992.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*. ANKara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Lekânî, İbrahim el-. *Umdetü'l-Murîd li Cevhereti't-Tevhîd*. 1. Bs, 4 Cilt. Ürdün: Dârü'n-Nûr, 2016.
- Macit, Nadim. *Kuranın İnsan-Biçimci Dili*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Makdisi, George. *Ibn'Aqil: Religion and Culture in Classical Islam*. 1 edition. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Makdisi, Takıyyuddin Abdülğani el-. *Mihnetü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. Cîze: Dârü'l-Hicr, 1987.
- Melchert, Christopher - Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Ahmed b. Hanbel'in Muhalifleri". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi) V/3* (2005): 393-410-410.

- Nesefî, Ebu'l Muin Meymun b Muhammed en-. *Tabsıratü'l Edille fi Usuli'd-Din*. Ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.
- Öge, Sinan. *İlahi Kelamın Yapısı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka planı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Teftâzânî, Sadeddin Mesud b. Ömer. *Şerhu'l-Akâid*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1966.
- Teftâzânî, Sadeddin Mesud b. Ömer. *Şerhu'l-Mekâşid*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fiğlalı. 3. Bs. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebü'l-Vefâ İbn Akîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 310-304. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kurân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 371-375. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Yurdağur, Metin. "Haşviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 426-427. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Yücedoğru, Tevfik. *İbn Küllab ve Küllabiye Mezhebi / Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda*. Emin Yayınları, 2006.